

Radosław Antonów
(Uniwersytet Wrocławski)

PROBLEM PROSTYTUCJI I HANDLU ŻYWYM TOWAREM W EUROPIE NA PRZEŁOMIE XIX I XX WIEKU. PRZEGLĄD LITERATURY NIEMIECKIEJ I AUSTRIACKIEJ

ABSTRACT

THE PROBLEM OF PROSTITUTION AND HUMAN TRAFFICKING IN EUROPE AT THE TURN OF THE NINETEENTH CENTURY

In the nineteenth century the problem of prostitution and human trafficking was a serious security threat. Having recognized the scale of the phenomenon of prostitution and the breadth of criminal offenses accompanying it, national governments took appropriate measures, on both domestic and international arenas. Social initiatives were launched with the aim of exposing human trafficking. The above-mentioned measures occurred alongside academic and journalistic analyses of the phenomena of prostitution and human trafficking. German and Austrian research were particularly valuable in this area.

KEYWORDS: prostitution, human trafficking, women trafficking, Europe
SŁOWA KLUCZOWE: prostytucja, handel żywym towarem, handel ludźmi, handel kobietami, Europa

Szczególnym problemem, z którym na przełomie XIX i XX wieku przyszło się zmierzyć państwom – przede wszystkim europejskim – był handel ludźmi potocznie określany handlem żywym towarem bądź handlem kobietami. Znalazło to odzwierciedlenie na wielu płaszczyznach funkcjonowania państw; począwszy od prawnej, przez administracyjną, po społeczną. Trzeba też w tym miejscu podkreślić, że niejednokrotnie ta ostatnia

odgrywała najważniejszą rolę i stawała się wręcz motorem do działań, których rezultatem było wprowadzenie w życie przepisów prawa zakazujących uprawiania tego przestępczego procederu i administracyjnym oraz sądowym egzekwowaniu ustanowionego prawa. Szczególnym przykładem inicjatywy społecznej była między innymi pełna determinacji postawa Józefiny Butler i założonego z jej inicjatywy w Anglii Towarzystwa Abolicjonistycznego. Butler zainspirowała działaczy społecznych w innych krajach do walki z prostytucją, co zaowocowało zorganizowanym społecznym sprzeciwem między innymi przeciwko przestępczemu procederowi handlu żywym towarem¹. Sprzeciwem, który przybrał rozmiary międzynarodowego ruchu społecznego. Zaowocowało to również nawiązaniem przez państwa szeregu umów międzynarodowych zakazujących handlu kobietami i dziećmi, pierwotnie określanego „handel białymi”.

Problem handlu żywym towarem znalazł także odzwierciedlenie w licznych publikacjach; począwszy od rozpraw naukowych na temat samego handlu żywym towarem, przez opracowania nawiązujące do szerszego kontekstu tego przestępstwa, mianowicie problemu prostytucji – jej przyczyn i skutków, po powieści sensacyjne czy literaturę beletrystyczną. Również prasa europejska, od codziennej po periodyczną, od lokalnej po ogólnokrajową donosiła o przypadkach handlu żywym towarem, sposobach walki z tym przestępstwem oraz licznych na przełomie XIX i XX wieku inicjatywach mających na celu powstrzymanie tego procederu.

Nagłaśnianie sprawy handlu żywym towarem na arenie międzynarodowej wpłynęło na powołanie do życia instytucji międzynarodowego kongresu do zwalczania tego przestępstwa, którego obrady odbywały się periodycznie w różnych państwach i uczestniczyli w nich przedstawiciele władz oraz instytucji publicznych i społecznych, a także reprezentanci Kościołów. Warto przypomnieć, że Kongres taki odbył się w 1930 roku w Warszawie, jako VIII Międzynarodowy Kongres Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi, nad którym patronat honorowy objął Marszałek Józef Piłsudski oraz Prymas Polski Kardynał August Hlond². Przypomnijmy, przedmiotem obrad Kongresu Warszawskiego były następujące

1 J.E. Butler, *Von Frauennot und Frauenhilfe. Josephine Butler's Leben*, München 1928, *passim*.

2 Por. P. Gołdyn, *Prewencyjno-edukacyjna działalność Polskiego Komitetu Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi (1923–1939)*, „Poznańskie Zeszyty Humanistyczne” 2006, nr VII, pod redakcją Adama Czabańskiego, s. 72.

sprawy: „1) Akcja przeciw sutenerom, 2) Repatriacja prostytutek, 3) An gażowanie kobiet i dziewcząt zagranicę, 4) Opieka nad kobietami i dziewczętami udającymi się zagranicę, 5) Handel kobietami i dziećmi w kolonjach, 6) Zagadnienie kinematografu w stosunku do handlu ko bietami”³. Podczas Kongresu w Warszawie przyjęto rezolucję, w której między innymi potępiono sutenerstwo, jako „jedną z najbardziej poni żających form prostytucji i jej skutków”. Podjęto również kwestię repa triacji prostytutek. Zauważono, iż kobietom tym należy zapewnić opiekę w podróży poza granice kraju, który muszą opuścić. Kolejną kwestią była sprawa zatrudniania kobiet w teatrach i kabaretach zagranicznych, opie ki nad kobietami w podróży oraz wykorzystania kinematografu w walce z handlem kobietami i dziećmi⁴. Organizatorem Kongresu był Polski Komitet Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi, instytucja publiczna utworzona w 1923 roku i powołana „do skoordynowania całej działalno ści społecznej w kraju w zakresie walki z handlem kobietami i dziećmi”⁵. Trzeba podkreślić, iż Polska dopiero po odzyskaniu niepodległości mogła w sposób właściwy zaangażować się w walkę z tym przestępstwem, ma jącym już właściwie od połowy XIX wieku charakter międzynarodowy. Na Ziemiach Polskich proceder przestępczego handlu żywym towarem wprzęgnięty był bowiem w proces wynaradawiania narodu polskiego, zaś potoczne określenie prostytutki w Argentynie nazwą polacca było dowodem skuteczności działania tych dwóch żywiołów, jakim była prze stępczość zorganizowana i zaborcza władza, administracja oraz wojsko. W żadnym innym kraju tak drapieżnie i bezkarnie przestępcy nie mogli działać. Polskie kobiety przy całkowitej bezwzględności przestępców i zu pełnej obojętności zaborczej administracji właściwie nie miały żadnych szans i tylko oddolna inicjatywa powstała w narodzie staraniem nielicz nego grona zwolenników podjęcia walki z handlem żywym towarem i prostytucją – jej motorem i konsekwencją zarazem – pozwoliła na istotną zmianę tej sytuacji już w pierwszych latach po odzyskaniu przez Polskę

3 I. Szydłowska, *Międzynarodowy Kongres Zwalczenia Handlu Kobietami*, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 1930, rok XII, nr 22, 15 listopada, s. 806.

4 Por. *Dosłowne Sprawozdanie z obrad 8 Międzynarodowego Kongresu dla zwalczenia Handlu Kobietami i Dziećmi, który odbył się w Warszawie między 7–10 października 1930*, Londyn 1930, *passim*.

5 J. Macko, *Prostytucja. Nierząd-handel „żywym towarem” – pornografja ze stanowiska historii, etyki higieny i prawa*, Warszawa 1927, s. 369. Zob. również H. Siemieńska, *Stan walki z nierządem*, Warszawa 1933, s. 13.

niepodległości. Kongres Warszawski był niewątpliwie sporym osiągnięciem Polski na arenie międzynarodowej i ze strony państw europejskich świadczył o uznaniu osiągnięć młodej Polski na polu walki z handlem żywym towarem; handlem, który przecież w zasadniczej części dotyczył kobiet polskiego pochodzenia. Obrady Kongresu Warszawskiego spotkały się z gorącym przyjęciem i uznane zostały za sukces Polski, choć nie brakło też rodzimych głosów krytycznych.

Na łamach warszawskiego „Wolnomyśliciela Polskiego” ukazał się prowokacyjny list opublikowany przez redakcję czasopisma „na zasadach wolnej trybuny”, zatytułowany „Kongres zwalczania handlu żywym towarem”⁶. Autorka tekstu – posługująca się pseudonimem „Taka” „małpa” – odnosząc się do samego problemu handlu żywym towarem, właściwie wywołanego informacją o organizowanym Kongresie stwierdziła: „żywo interesuję się temi zagadnieniami, jako prostytutka, posiadam też bibliotekę w tym kierunku”⁷ i poddała pod wątpliwość kompetencje naukowe i społeczne organizatorów Kongresu Warszawskiego. Stwierdziła dalej: „prostyucja – handel ciałem kobiet i dzieci, to już dzisiaj przedmiot, który ma swoją ogromną bibliotekę. Jeżeli sięgniemy do starej, bo z 1865 r. książki M. Rabutaux: „De la Prostitution en Europe” – gdzie mamy bibliografię przedmiotu od 161 s. do 172 – a zakończymy na najnowszej bo z 1929 „Das Feile Weib” („Prostyucjka”) Rudolfa Brettschneider. Verlag für Kulturforschung. Wien Leipzig stron 223 a samej literatury 3 strony tylko tytułów prac najnowszych tego przedmiotu – to trudno się nam pogodzić, by w Warszawie za sprawą wyłącznie ducha świętego można było ten przedmiot doniosły rozpatrywać”⁸. Autorka listu właściwie nie uwzględniając realiów, jakie towarzyszyły Polakom, szczególnie w dobie zaborów – realiów, na które zwrócił uwagę Józef Macko pisząc: „społeczeństwo polskie przez cały czas panowania zaborców było pozbawione jakiegokolwiek prawa do walki z prostyucją; cenzura nie przepuszczała artykułów, zwalczających handel „żywym towarem” pod pozorem, że są oskarżenia, o których powinny wiedzieć tylko władze sądowe i policyjne”⁹ – zwróciła się z retorycznymi pytaniami do czytelników: „teraz pytam, czy można do

6 *Z listów nadesłanych*, „Wolnomyśliciel Polski. Dwutygodnik” 1930, nr 21, rok 3, 15 października, s. 15.

7 *Ibidem*.

8 *Ibidem*.

9 J. Macko, *Nierząd jako choroba społeczna*, Warszawa 1938, s. 223–228.

jakiegoś zagadnienia społecznego podchodzić bez miłości, bez serca, bez współczucia? Czy można zadania związane z upadkiem kobiety, traktować biurokratycznie, szblonowo, pro forma? Czy w obecnym stadium nauki o prostytucji czy można zneglizować (zlekceważyć) i odrzucić całą stronę naukową tego zagadnienia? Czy można walczyć z handlem kobietami bez powołania interesowanych, które może rzuciłyby wiele światła w te ponure mroki nędzy, zbrodni umysłowych, wrodzonych kobiecie instynktów i popędów? Aliści Nr 291 sędziwej Gazety Warszawskiej z 8 października 1930 r. wiele mi powiedział i wyjaśnił. Prezydium Kongresu mówi samo za siebie – dobrze odżywiona kanoniczka, dobrze odżywione hrabiny, dobrze odżywiony ksiądz, imieniem kardynała Hlonda, dobrze odżywiony biskup. I oto zapytałam się, co o życiu i o najnowszej literaturze przedmiotu wiedzieć może kanoniczka – hrabiny – ksiądz i biskup?¹⁰

Skupiając się w tym miejscu jedynie na zarzutach odnoszących się do braku kompetencji naukowych organizatorów Kongresu Warszawskiego oraz prelegentów biorących w nim udział autorka listu, zanim dokonała osądu, właściwie powinna odnieść się do czterech kwestii. Po pierwsze: kompetencji przedstawicieli polskich władz, ludzi świata nauki oraz rodzimych działaczy społecznych w dziedzinie przeciwdziałania przestępstwu handlu żywym towarem, po drugie stanu wiedzy w Polsce na temat problematyki dotyczącej szeroko pojętej prostytucji, po trzecie rodzimej literatury na temat samego handlu żywym towarem i patologicznych zjawisk będących jego przyczyną oraz skutków prostytucji, wreszcie po czwarte rzeczywistych sukcesów na polu walki z handlem żywym towarem, prostytucją i chorobami wenerycznymi. Dopiero łączna analiza materii dałaby właściwy obraz uprawniający do stawiania kategoriycznych osądów. Na charakter takiego osądu powinno mieć wreszcie wpływ uznanie, jakim polskie liczne działania w zakresie przeciwdziałania handlowi żywym towarem cieszyły się na arenie międzynarodowej. Przypomnijmy tylko wybrane: z publikacji polskich szczególnie doceniono przetłumaczone z inicjatywy Ligi Narodów na język angielski dzieło naukowe z 1928 roku zatytułowane „Prostytucja. Nierząd – handel „żywym towarem” – pornografia ze stanowiska historii, etyki, higieny i prawa”, autorstwa dra Józefa Macko¹¹, „traktujące zagadnienie powyższe z punktu

¹⁰ *Z listów nadesłanych...*, *op. cit.*, s. 15.

¹¹ Por. J. Macko, *Prostytucja. Nierząd – handel „żywym towarem” – pornografia ze stanowiska historii, etyki, higieny i prawa*, Warszawa 1927, *passim*.

widzenia historii, prawa, etyki, higieny i socjologii”¹², natomiast z działań organizacyjnych wysoko oceniono osiągnięcia na tym polu Policji kobiecej. Kolejnym polskim sukcesem było praktyczne wykorzystanie kinematografu¹³ do walki z handlem żywym towarem, co umożliwiło między innymi dotarcie z informacją na temat tego przestępstwa do szerokiego grona ludzi najuboższych nieumiejących czytać, ale jak się okazało świetnie rozumiejących przesłanie płynące z niemego obrazu¹⁴.

Odnosząc się już wyłącznie do literatury na temat zjawiska handlu żywym towarem należy stwierdzić, iż z uwagi na politykę państw zaborczych wszelka inicjatywa społeczna była zabroniona a w najlepszym wypadku cenzurowana. Niewątpliwie nie sprzyjało to rozwojowi wielu dziedzin nauki i życia. Inna była też sytuacja Polaków, a właściwie ich swobód. O ile w państwach Europy zachodniej dostrzegalna była wolność obywateli, a przede wszystkim wolność działania i wolność słowa, o tyle na Ziemiach Polskich pod zaborami mamy do czynienia wręcz z wynaturzonymi ograniczeniami, których stopień uzależniony był jedynie od poziomu niechęci władz zaborczych do Polski i Polaków. Taka sytuacja niewątpliwie miała wpływ na rozwój różnych dziedzin nauki. Co istotne, również zasadnicza uwaga Polaków skupiona była na kwestii walki narodowyzwoleniczej. Zdecydowanie odmienna sytuacja w państwach Europy Zachodniej, szczególnie dotycząca wolności słowa i działania, przyczyniła się do rozwoju wielu dziedzin nauki i powstania dzieł naukowych odnoszących się między innymi do negatywnych zjawisk życia społecznego, w tym problemu prostytucji i handlu żywym towarem. Tak więc kiedy Polska znajdowała

12 *Sprawozdanie z działalności Polskiego Komitetu Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi za czas od 1 I 1926 do 1 IV 1928*, Warszawa 1928, s. 7–8. W Sprawozdaniu czytamy również: „Książka „Prostytucja” wzbudziła zainteresowanie zarówno w kraju, jak i zagranicą. Władze polskie wydały okólnik do podległych im urzędów, polecając nabywanie tego dzieła. Ubiegają się o nie również instytucje społeczne, czytelnice biblioteki i osoby prywatne. Najpoważniejsze dzienniki podały bardzo pochlebne recenzje, tem cenniejsze, że napisane przez osoby fachowe, które całe swe życie poświęciły pracy dla dobra społeczeństwa. Książka „Prostytucja” tłaczona jest na język angielski, poczem, na wniosek Komisji Doradczej przy Lidze Narodów, wydana będzie w Ameryce”. *Ibidem*, s. 8.

13 Zob. R. Antonów, *Polskie kino międzywojenne w walce z handlem żywym towarem*, [w:] *II Konstelacja Szczecin. Dita Parlo i kino buntowników. Anarchiści, rewolucjonści i pacyfiści w kinie i o kinie. Przykład francuski i niemiecki 1918–1945*, pod redakcją J.A. Kościelnej i R. Skryckiego, Szczecin 2012, s. 137–148.

14 Por. *Sprawozdanie z działalności...*, *op. cit.*, Warszawa 1928, s. 8.

się pod zaborami w krajach Europy Zachodniej, szczególnie w Niemczech, w Austrii, Szwajcarii czy we Francji powstawały zręby nauki badającej przyczyny i skutki prostytucji, w tym zjawisko handlu żywym towarem. Państwa te na początku XX wieku rozpoczęły też na płaszczyźnie politycznej, prawnej, medycznej i społecznej zdecydowaną walkę z przestępstwem handlu żywym towarem. Polska po odzyskaniu niepodległości z uwagi na liczne zapóźnienia, braki jak i pałace kwestie społeczne zmuszona była natomiast do podjęcia działań, co najmniej dwutorowo. Przede wszystkim czyn szedł w parze z rozwojem nauki, a niekiedy działania podejmowane przez państwo przynajmniej początkowo opierały się głównie na analizie dotychczasowych osiągnięć europejskiej nauki i kultury prawnej. Trzeba jednak podkreślić, że na Ziemiach Polskich w ostatnich latach XIX wieku, pomimo wielu przeciwności, ukazało się kilka publikacji na temat problemu prostytucji i handlu żywym towarem. W większości były to publikacje w formie prasowych doniesień czy artykułów, rzadziej monografii na temat prostytucji i handlu żywym towarem¹⁵. Były one inspirowane działalnością powiększającego się z każdym dniem grona zwolenników walki z tą formą niewolnictwa. Stanisław Posner w 1903 roku napisał, że „nie mówi się o tej sromocie i tylko reporterzy kolportują co czas pewien niektóre bardziej sensacyjne, bardziej pieprzne ustępy tej zbrodniczej odysei”¹⁶ tym samym demaskując coraz liczniejsze przypadki uprawiania tego procederu. Ówczesne publikacje na ten temat miały więc nie tylko zwrócić uwagę polskiego społeczeństwa na ten przestępczy proceder – rozwijający się na świecie w tym także na Ziemiach Polskich pod zaborami, a po 1918 roku również w Drugiej Rzeczypospolitej – ale także poprzez uświadomienie obywateli ustrzec potencjalne ofiary zorganizowanej przestępczości przed losem tysięcy ofiar handlarzy żywym towarem oraz wyrazić kategoryczny sprzeciw społeczeństwa polskiego wobec tego nieludzkiego przestępstwa, które na początku XX wieku ścigane było przez większość państw. Do grona Polaków zajmujących się demaskowaniem przestępstwa prostytucji i handlu żywym towarem na przełomie XIX i XX wieku należeli w szczególności: Stanisław Posner (1868–1930), prawnik, polski działacz socjalistyczny,

15 Zob. R. Antonów, *Problem handlu „żywym towarem” w literaturze polskiej przełomu XIX i XX wieku*, [w:] R. Antonów, *Drogi hańby. Piśmiennictwo polskie przełomu XIX i XX wieku o handlu „żywym towarem”*, Wrocław 2013, s. 11 i n.

16 S. Posner, *Nad otchłanią. W sprawie handlu żywym towarem*, część pierwsza, Warszawa 1903, s. 4.

publicysta, senator I i II kadencji w II Rzeczypospolitej¹⁷; Józef Radwan (1858–1936) prawnik, dziennikarz, wydawca i drukarz, przywódca Narodowej Demokracji w Kaliszu¹⁸; Stefan Glaser (1895–1984) prawnik, adwokat, światowej sławy specjalista w zakresie międzynarodowego prawa karnego, prof. Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Uniwersytetu Wileńskiego, Uniwersytetu w Liège, Katolickiego Uniwersytetu w Leuven, Uniwersytetu w Oksfordzie, Uniwersytetu w Edynburgu czy Uniwersytetu w Liverpoolu¹⁹; Witold Chodźko (1875–1954) profesor higieny, lekarz psychiatra i neurolog, społecznik, polityk, minister zdrowia publicznego i opieki społecznej, wiceprezes i prezes Polskiego Komitetu Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi (1923)²⁰; Augustyn Wróblewski (1866–1913?) polski chemik i biochemik, docent Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, anarchista²¹; Stanisław Podoleński (1887–1945) jezuita, pisarz etyczno-społeczny^{22,23}.

W dziedzinie walki z przestępstwem handlu żywym towarem, prostytucją i jej konsekwencjami szczególnie cenne okazały się jednak dokonania nauki niemieckiej i austriackiej, której początki sięgają połowy XIX wieku. Pierwsze dzieła ukazały się już w latach czterdziestych XIX wieku i dotyczyły kwestii wpływu prostytucji na małżeństwo, rozważań nad modelem prawnego uregulowania prostytucji, opisów prostytucji i jej urzędzenia, między innymi w Berlinie, Hamburgu czy Wiedniu, wreszcie skutków prostytucji – w tym przede wszystkim problemu chorób wenerycznych i handlu żywym towarem jako istotnych zjawisk towarzyszących prostytucji. Jako jedni z pierwszych problem prostytucji poruszyli

17 Por. L. Krzywicki, *Wspomnienia*, tom III, Warszawa 1959, *passim*.

18 Zob. K. Kubiak, *Józef Radwan (1858-1936). Dziennikarz – wydawca – drukarz*, <http://www.info.kalisz.pl/biograf/radwanj.htm> [dostęp: 12 października 2016].

19 Zob. M. Cieślak, *Stefan Glaser (1895–1984)*, „Państwo i Prawo” 1985, z. 4, s. 104.

20 P. Szarejko, *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, tom III, Warszawa 1995, s. 50.

21 Zob. A. Wróblewski, *Anarchista z rozpaczy. Wybór pism*, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył R. Antonów, Kraków 2011, *passim*; R. Antonów, *Augustyn Wróblewski – życie, działalność i anarchistyczne poglądy*, [w:] *Studia z dziejów polskiego anarchizmu*, pod red. E. Krasuckiego, M. Przyborowskiego i R. Skryckiego, Szczecin 2011, s. 160–173; R. Antonów, *Pod czarnym sztandarem. Anarchizm w Polsce po 1980 roku*, Wrocław 2004, s. 91–98.

22 Zob. *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, przewodniczący rady naukowej Stefan Kieniewicz, s. 138 i n.

23 Zob. R. Antonów, *Drogi hańby. Piśmiennictwo polskie przełomu XIX i XX wieku o handlu „żywym towarem”*, Wrocław 2013, *passim*.

tacy autorzy jak: Wilhelm Johann Carl Eduard Stieber, J. Zeisig, Anton Johann Gross-Hoffinger, Heinrich Lippert, Jacob Friedrich Behrend. Wilhelm Johann Carl Eduard Stieber w 1846 roku wydał dzieło zatytułowane „Die Prostitution in Berlin und ihre Opfer. Nach-amtlichen Quellen und Erfahrungen”²⁴ (*Prostytucja w Berlinie i jej ofiary. Na podstawie źródeł urzędowych i doświadczeń*). J. Zeisig w 1847 roku opublikował „Memoiren einer Prostituirten oder die Prostitution in Hamburg”²⁵ (*Wspomnienia prostytutki lub prostytucja w Hamburgu*). Anton Johann Gross-Hoffinger w 1847 roku opublikował dzieło zatytułowane „Die Schicksale der Frauen und die Prostitution im Zusammenhange mit dem Prinzip der Unauflösbarkeit der katholischen Ehe und besonders der österreichischen Gesetzgebung und der Philosophie des Zeitalters”²⁶ (*Losy kobiet i prostytucji w związku z zasadą nierozwiązalności małżeństwa katolickiego a szczególnie z austriackim ustawodawstwem i filozofią epoki*). Heinrich Lippert w 1848 roku wydał dzieło o tytule „Die Prostitution in Hamburg in ihren eigenthümlichen Verhältnissen”²⁷ (*Prostytucja w Hamburgu w osobliwych warunkach*). W 1848 w Wiedniu ukazało się nie opatrzone nazwiskiem autora opracowanie „Ein Blick in die Höhlen der Armuth und des Lasters, oder: Was ist die Ursache der Prostitution so vieler junger Mädchen?”²⁸ (Rzut oka do jaskini biedy i nałogu, albo: Co powoduje, że tak wiele młodych dziewcząt prostutuuje się?). Wreszcie w 1850 roku Jacob Friedrich Behrend wydał dzieło „Die Prostitution in Berlin und die gegen sie und die Syphilis zu nehmenden Massregeln. Eine Denkschrift”²⁹ (*Prostytucja w Berlinie i środki zaradcze jakie należy podjąć w celu zwalczania prostytucji i syfilisu. Memoriał*).

24 W.J.C.E. Stieber, *Die Prostitution in Berlin und ihre Opfer. Nach-amtlichen Quellen und Erfahrungen*, Berlin 1846.

25 J. Zeisig, *Memoiren einer Prostituirten oder die Prostitution in Hamburg*, Hamburg–Altona 1847.

26 A.J. Gross-Hoffinger, *Die Schicksale der Frauen und die Prostitution im Zusammenhange mit dem Prinzip der Unauflösbarkeit der katholischen Ehe und besonders der österreichischen Gesetzgebung und der Philosophie des Zeitalters*, Leipzig 1847.

27 H. Lippert, *Die Prostitution in Hamburg in ihren eigenthümlichen Verhältnissen*, Hamburg 1848.

28 *Ein Blick in die Höhlen der Armuth und des Lasters, oder: Was ist die Ursache der Prostitution so vieler junger Mädchen?*, Wien 1848.

29 J.F. Behrend, *Die Prostitution in Berlin und die gegen sie und die Syphilis zu nehmenden Massregeln. Eine Denkschrift*, Erlangen 1850.

Badania nad problemami związanymi ze zjawiskiem prostytucji, poruszonymi w latach czterdziestych XIX wieku, rozwijane były w późniejszym okresie, co więcej literatura ta wzbogacana była o nowe fakty związane z istnieniem międzynarodowej przestępczości trudniącej się handlem żywym towarem, fakty dotyczące samej organizacji handlarzy żywym towarem oraz osiągnięcia państw na polu zwalczania tej formy przestępczej działalności. W tym celu rozwijano badania nad prawnymi aspektami prostytucji. Analizowano rozwój prostytucji między innymi w Anglii, we Francji czy obu Amerykach. Rozwój badań nad przyczynami i skutkami prostytucji ukierunkowany został również na badania nad metodami zlikwidowania prostytucji lub jej kontrolowania. W tym zakresie obserwujemy dyskurs naukowy nad czterema modelami likwidacji lub ograniczenia prostytucji, mianowicie: abolicjonizmem, reglamentacją, neoabolicjonizmem i neoreglamentacją. Kolejnym bardzo istotnym aspektem poruszonym w literaturze były osiągnięcia w dziedzinie medycyny w zakresie zapobiegania, rozpoznawania i leczenia chorób wenerycznych. W zakresie tych badań na przełomie XIX i XX wieku możemy zaobserwować postęp w rozwoju metod zapobiegania i leczenia chorób wenerycznych. W ramach tej działalności prowadzono badania nad skutecznością nadzoru lekarskiego nad prostytucją. Kolejną kwestią, jaka została omówiona w ramach badań naukowych, była szeroko pojęta analiza historii prostytucji począwszy od czasów starożytnych. Rozpoczęto również badania nad rozwojem prostytucji w czasie wojny, co więcej nad jej wpływem i skutkami w odniesieniu do żołnierzy. Na przełomie XIX i XX wieku poruszono problem wolności seksualnej i prostytucji w świecie artystów. Również rozpoczęto analizę pism brukowych. W badaniach nad prostytucją skupiono się na pochodzeniu społecznym kobiet oddających się prostytucji, czy środowisku życia przyszłych prostytutek. Badania te miały na celu wykazanie wpływu pochodzenia społecznego kobiety na jej podatność na prostytucję. W tym zakresie badano również społeczne przyczyny prostytucji, takie jak ubóstwo, bezrobocie, stosunki rodzinne czy analfabetyzm. Analizie poddana została także osobowość prostytutki. Badano wykształcenie prostytutek, ich kulturę i relacje z mężczyznami. W odniesieniu do prostytutek, które posiadały dzieci badano relację pomiędzy matką prostytutką a jej dzieckiem, w szczególności kwestie odpowiedzialności prostytutek za swoje dzieci. Analizowano relacje prostytutek z mężczyznami należącymi do szeroko pojętego świata przestępczego oraz wpływ przestępczości na rozwój prostytucji. Prostytucję

poddano również badaniom statystycznym. W ramach polityki społecznej państw prowadzono badania nad higieną publiczną oraz społecznymi i politycznymi metodami zwalczania prostytucji. Sporo uwagi poświęcono urzędzeniu i lokalizacji domów publicznych, domów, które służyły za miejsce życia i pracy kobiet oddających się prostytucji. Na początku XX wieku prostytucję badano z uwagi na jej korupcyjny charakter polegający na świadczeniu bądź oferowaniu usług seksualnych osobom pełniącym funkcje publiczne w zamian za określone korzyści materialne i niematerialne. W kwestii pomocy kobietom upadłym rozwinięto zarówno badania, jak i działalność w zakresie organizowania przytułków dla upadłych kobiet, kobiet zarażonych chorobą weneryczną czy wreszcie kobiet chcących zerwać z prostytucją. W tym celu prowadzono badania nad właściwymi metodami pomocy takim kobietom w zakresie zdobycia wykształcenia, pracy i godnych warunków życia. Wreszcie przełom XIX i XX wieku to okres zdecydowanej walki państw z przestępstwem handlu żywym towarem, co niewątpliwie musiało znaleźć odzwierciedlenie w literaturze zachodnioeuropejskiej między innymi w postaci opracowań aktów prawnych. Przykładem w tym zakresie są prace takich autorów jak Josef Schrank, Anton Baumgarten, Ernest Finger. Josef Schrank w 1899 roku opublikował pracę „Die amtlichen Vorschriften, betreffend die Prostitution in Wien, in ihrer administrativen, sanitären und strafgerichtlichen Anwendung”³⁰ (Przepisy urzędowe, odnośnie prostytucji w Wiedniu, ich administracyjne, sanitarne i sądowe zastosowanie). Anton Baumgarten i Ernest Finger wydali w 1909 roku pracę pod tytułem: „Sammlung der für die Bekämpfung des Mädchenhandels in Betracht kommenden österreichischen Gesetze, Verordnungen und Erlässe. Referat über die Regelung der Prostitution”³¹ (Zbiór austriackich ustaw, zarządzeń i rozporządzeń odnośnie zwalczania handlu dziewczętami. Referat o regulacji prostytucji).

Do niemieckich i austriackich autorów, którzy na przełomie XIX i XX wieku rozwijali badania nad problemem prostytucji, należeli między innymi: Franz Seraph Huegel, Wilhelm Schlesinger, Herrman Dalton,

30 J. Schrank, *Die amtlichen Vorschriften, betreffend die Prostitution in Wien, in ihrer administrativen, sanitären und strafgerichtlichen Anwendung*. Wien 1899.

31 A. Baumgarten, E. Finger, *Sammlung der für die Bekämpfung des Mädchenhandels in Betracht kommenden österreichischen Gesetze, Verordnungen und Erlässe. Referat über die Regelung der Prostitution*, Wien 1909.

wspomniany już Josef Schrank, Max von Gruber, Eugen Dühren, Paul Kampffmeyer, Eduard Ritter von Liszt, Heinrich Grün, Curt Wolzen-dorff, Iwan Bloch, Joachim Andermann, Wolfgang Sorge, Rudolph Brettschneider. Franz Seraph Huegel opublikował w 1865 roku dzieło „Zur Geschichte, Statistik und Regelung der Prostitution”³² (O historii, statystyce i regulacji prostytucji). Wilhelm Schlesinger w roku 1869 wydał broszurę zatytułowaną „Die Prostitution in Wien und in Paris”³³ (*Prostytucja w Wiedniu i w Paryżu*). Herrman Dalton w 1884 opublikował dzieło o tytule „Der sociale Aussatz. Ein Wort über Prostitution und Magdalenenasyle”³⁴ (*Trąd społeczny. O prostytucji i o przytułku magdalenek*). Josef Schrank w 1886 roku wydał dwutomowe dzieło: „Die Prostitution in Wien in histor. administrativer und hygienischer Beziehung. Die Geschichte der Prostitution in Wien, Bd. 1”³⁵, (*Prostytucja w Wiedniu w ujęciu historycznym, administracyjnym i higienicznym. Historia prostytucji w Wiedniu*, t. 1) oraz „Die Prostitution in Wien in histor. administrativer und hygienischer Beziehung. Die Administration und Hygiene der Prostitution in Wien, Bd. 2”³⁶ (*Prostytucja w Wiedniu w ujęciu historycznym, administracyjnym i higienicznym. Administracja i higiena prostytucji w Wiedniu*, t. 2). Max von Gruber w roku 1900 opublikował na Uniwersytecie Wiedeńskim wykłady i rozprawy zatytułowane „Die Prostitution vom Standpunkte der Sozialhygiene aus betrachtet”³⁷ (*Prostytucja rozpatrywana z punktu widzenia higieny społecznej*). Eugen Dühren w latach 1901–1903 wydał „Thl. 1: Die beiden Erscheinungsformen des Sexuallebens. Die Ehe und die Prostitution. Thl. 2 Der Einfluß äusserer Faktoren auf das Geschlechtsleben in England. Thl. 3: Fortsetzung und Schluß”³⁸ (*Życie seksualne w Anglii ze szczególnym uwzględnieniem Londynu*).

32 F.S. Huegel, *Zur Geschichte, Statistik und Regelung der Prostitution*, Wien 1865.

33 W. Schlesinger, *Die Prostitution in Wien und in Paris*, Wien 1868.

34 H. Dalton, *Der sociale Aussatz. Ein Wort über Prostitution und Magdalenenasyle*, Hamburg 1884.

35 J. Schrank, *Die Prostitution in Wien in histor. administrativer und hygienischer Beziehung*. „Die Geschichte der Prostitution in Wien”, Bd. 1, Wien 1886.

36 J. Schrank, *Die Prostitution in Wien in histor. administrativer und hygienischer Beziehung*. „Die Administration und Hygiene der Prostitution in Wien”, Bd. 2, Wien 1886.

37 M. von Gruber, *Die Prostitution vom Standpunkte der Sozialhygiene aus betrachtet*, Wien 1900.

38 E. Dühren, Thl. 1: *Die beiden Erscheinungsformen des Sexuallebens. Die Ehe und die Prostitution*. Thl. 2: *Der Einfluß äusserer Faktoren auf das Geschlechtsleben in England*. Thl. 3: *Fortsetzung und Schluß*, Berlin 1901–1903.

Dwie formy życia seksualnego: małżeństwo i prostytucja (część pierwsza). Wpływ zewnętrznych czynników na życie seksualne w Anglii (część druga). Kontynuacja i podsumowanie (część trzecia). Paul Kampffmeyer w 1905 roku opublikował dzieło „Die Prostitution als soziale Klassenerscheinung und ihre sozial-politische Bekämpfung”³⁹ (*Prostytucja jako społeczne zjawisko klasowe i jej społeczno-polityczne zwalczanie*). Eduard Ritter von Liszt w 1907 roku wydał pracę „Weibliche Erwerbsfähigkeit und Prostitution”⁴⁰ (*Zdolność do pracy zarobkowej kobiet a prostytucja*). Heinrich Grün w tym samym roku wydał „Prostitution in Theorie und Wirklichkeit”⁴¹ (*Prostytucja w teorii i w rzeczywistości*). Curt Wolzendorff w 1911 roku opublikował dzieło „Polizei und Prostitution. Eine Studie zur Lehre von der öffentlichen Verwaltung und ihrem Recht”⁴² (*Policja i prostytucja. Rozprawa naukowa na temat teorii administracji publicznej i prawa*). Iwan Bloch w następnym roku opublikował „Die Prostitution. Mit einem Namen-, Länder-, Orts- und Sachregister”⁴³ (*Prostytucja. Wraz z wykazem nazwisk, krajów, miejscowości i skorowidzem*). Joachim Andermann w 1917 roku wydał pracę „Prostitution oder Geschlechtsfreiheit? Ein Beitrag zur Sexual-Politic”⁴⁴ (*Prostytucja czy wolność seksualna. Przyczynek do polityki seksualnej*). Wolfgang Sorge dwa lata później opublikował pracę „Geschichte der Prostitution”⁴⁵ (*Historia prostytucji*). Rudolph Brettschneider w 1929 roku wydał „Das feile Weib. Triebleben und Umwelt der Dirne. Liebesindustrie und Liebeskünste bei allen Völkern und zu allen Zeiten von Rudolf Brettschneider”⁴⁶ (*Sprzedajna kobieta. Życie i otoczenie prostytutki. Przemysł miłosny i sztuka miłosna we wszystkich narodach i epokach*).

39 P. Kampffmeyer, *Die Prostitution als soziale Klassenerscheinung und ihre sozial-politische Bekämpfung*, Berlin 1905.

40 E.R. von Liszt, *Weibliche Erwerbsfähigkeit und Prostitution*, Graz 1907.

41 H. Grün, *Prostitution in Theorie und Wirklichkeit*, Wien 1907.

42 C. Wolzendorff, *Polizei und Prostitution. Eine Studie zur Lehre von der öffentlichen Verwaltung und ihrem Recht*, Tübingen 1911.

43 I. Bloch, *Die Prostitution. Mit einem Namen-, Länder-, Orts- und Sachregister*, Berlin 1912.

44 J. Andermann, *Prostitution oder Geschlechtsfreiheit? Ein Beitrag zur Sexual-Politic*, Friedewald–Dresden 1917.

45 W. Sorge, *Geschichte der Prostitution*, Berlin 1919.

46 R. Brettschneider, *Das feile Weib. Triebleben und Umwelt der Dirne. Liebesindustrie und Liebeskünste bei allen Völkern und zu allen Zeiten von Rudolf Brettschneider*, Wien–Leipzig 1929.

Wreszcie z uwagi na wagę problemu w literaturze przedmiotu osobne miejsce poświęcone zostało problematyce handlu żywym towarem. Trzeba w tym miejscu jednak zastrzec, iż problematyka handlu żywym towarem poruszona została również w innych dziełach, także wyżej wymienionych, ale osadzona została w szerszym kontekście związanym z problemem prostytucji. Pomimo tego na przełomie XIX i XX wieku ukazało się kilka dzieł wyłącznie poświęconych problemowi handlu żywym towarem. Do autorów, którzy swoje rozprawy poświęcili tej problematyce należeli między innymi: już dwukrotnie przywołany Josef Schrank, M. Baer, Christoph Reisser, Albert Hachfeld, Johann L. Bondi. Josef Schrank, do którego dzieł odwoływał się polski anarchista Augustyn Wróblewski⁴⁷, w 1904 roku opublikował dzieło „Der Mädchenhandel und seine Bekämpfung”⁴⁸ (*Handel dziewczętami i jego zwalczanie*). M. Baer w 1908 roku wydał „Der internationale Mädchenhandel”⁴⁹ (*Międzynarodowy handel dziewczętami*). Christoph Reisser w 1909 roku opublikował „Internationale Konferenz (Conferenz) zur Bekämpfung des Mädchenhandels 5.-7. Oktober 1909 zu Wien. Entwurf einer Tagesordnung”⁵⁰ (*Międzynarodowa konferencja na temat zwalczania handlu dziewczętami od 5 do 7 października 1909 w Wiedniu. Szkic porządku obrad*). Albert Hachfeld w 1913 roku wydał „Der Mädchenhandel und seine Bekämpfung im Völkerrecht”⁵¹ (*Handel dziewczętami i jego zwalczanie w prawie międzynarodowym*), Potsdam, Leipzig 1913 natomiast Johann L. Bondi w 1909 roku opublikował „Bericht der Oesterreichischen Liga zur Bekämpfung des Mädchenhandels”⁵² (*Raport ligi austriackiej na temat zwalczania handlu dziewczętami*).

Wszystkie wymienione dzieła stanowiły podwalinę rozwijanej do dnia dzisiejszego zachodnioeuropejskiej nauki badającej przyczyny i skutki

47 Zob. A. Wróblewski, *Anarchista z rozpaczy...*, op, cit., passim; R. Antonów, *Augustyn Wróblewski...*, op, cit., Szczecin 2011, s. 160–173; R. Antonów, *Pod czarnym sztandarem. Anarchizm w Polsce po 1980 roku*, Wrocław 2004, s. 91–98.

48 J. Schrank, *Der Mädchenhandel und seine Bekämpfung*, Wien 1904.

49 M. Baer, *Der internationale Mädchenhandel*, Berlin 1908.

50 Ch. Reisser, *Internationale Konferenz (Conferenz) zur Bekämpfung des Mädchenhandels 5.-7. Oktober 1909 zu Wien. Entwurf einer Tagesordnung*, Wien 1909.

51 A. Hachfeld, *Der Mädchenhandel und seine Bekämpfung im Völkerrecht*, Potsdam, Leipzig 1913.

52 J.L. Bondi, *Bericht der Oesterreichischen Liga zur Bekämpfung des Mädchenhandels*, Wien 1909.

prostytcji w tym również wciąż istniejącego i niebezpiecznego (wymienianego obok terroryzmu i handlu narkotykami jako istotne zagrożenie bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego) przestępstwa handlu żywym towarem.

Podsumowując należy zauważyć, że w krajach Europy zachodniej w wieku XIX rozwijały się badania naukowe na temat problemu prostytucji i przestępstwa handlu żywym towarem, przestępstwa określanego dziś jako przestępstwo handlu ludźmi. Choć problem został w nauce zachodnioeuropejskiej, szczególnie niemieckiej i austriackiej, gruntownie rozpoznany już w XIX wieku, to wciąż w wieku XX i XXI stanowi poważne zagrożenie bezpieczeństwa człowieka i państwa. Pomimo wprowadzonych uregulowań prawnych nie udało się wyeliminować tego przestępstwa z katalogu przestępstw przeciwko człowiekowi.

Bibliografia

- Andermann J., *Prostitution oder Geschlechtsfreiheit? Ein Beitrag zur Sexual-Politic*, Friedewald–Dresden 1917.
- Antonów R., *Augustyn Wróblewski – życie, działalność i anarchistyczne poglądy*, [w:] *Studia z dziejów polskiego anarchizmu*, pod red. E. Kraśuckiego, M. Przyborowskiego i R. Skryckiego, Szczecin 2011.
- Antonów R., *Drogi hańby. Piśmiennictwo polskie przelomu XIX i XX wieku o handlu „żywym towarem”*, Wrocław 2013.
- Antonów R., *Pod czarnym sztandarem. Anarchizm w Polsce po 1980 roku*, Wrocław 2004.
- Antonów R., *Polskie kino międzywojenne w walce z handlem żywym towarem*, [w:] *II Konstelacja Szczecin. Dita Parlo i kino buntowników. Anarchiści, rewolucjoniści i pacyfiści w kinie i o kinie. Przykład francuski i niemiecki 1918–1945*, pod redakcją J.A. Kościelnej i R. Skryckiego, Szczecin 2012.
- Antonów R., *Problem handlu „żywym towarem” w literaturze polskiej przelomu XIX i XX wieku*, [w:] R. Antonów, *Drogi hańby. Piśmiennictwo polskie przelomu XIX i XX wieku o handlu „żywym towarem”*, Wrocław 2013.
- Baer M., *Der internationale Mädchenhandel*, Berlin 1908.
- Baumgarten A., Finger E., *Sammlung der für die Bekämpfung des Mädchenhandels in Betracht kommenden österreichischen Gesetze, Verordnungen und Erlässe. Referat über die Regelung der Prostitution*, Wien 1909.

- Behrend J.F., *Die Prostitution in Berlin und die gegen sie und die Syphilis zu nehmenden Massregeln. Eine Denkschrift*, Erlangen 1850.
- Bloch I., *Die Prostitution. Mit einem Namen-, Länder-, Orts- und Sachregister*, Berlin 1912.
- Bondi J.L., *Bericht der Oesterreichischen Liga zur Bekämpfung des Mädchenhandels*, Wien 1909.
- Brettschneider R., *Das feile Weib. Triebleben und Umwelt der Dirne. Liebesindustrie und Liebeskünste bei allen Völkern und zu allen Zeiten von Rudolf Brettschneider*, Wien–Leipzig 1929.
- Butler J.E., *Von Frauennot und Frauenhilfe. Josephine Butler's Leben*, München 1928.
- Cieślak M., Stefan Glaser (1895–1984), „Państwo i Prawo” 1985, z. 4.
- Dalton H., *Der sociale Aussatz. Ein Wort über Prostitution und Magdalenenasyle*, Hamburg 1884.
- Dostowne Sprawozdanie z obrad 8 Międzynarodowego Kongresu dla zwalczania Handlu Kobietami i Dziećmi, który odbył się w Warszawie między 7–10 października 1930*, Londyn 1930.
- Dühren E., Thl. 1: *Die beiden Erscheinungsformen des Sexuallebens. Die Ehe und die Prostitution*. Thl. 2: *Der Einfluß äusserer Faktoren auf das Geschlechtsleben in England*. Thl. 3: *Fortsetzung und Schluß*, Berlin 1901–1903.
- Ein Blick in die Höhlen der Armuth und des Lasters, oder: Was ist die Ursache der Prostitution so vieler junger Mädchen?*, Wien 1848.
- Gołdyn P., *Prewencyjno-edukacyjna działalność Polskiego Komitetu Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi (1923–1939)*, „Poznańskie Zeszyty Humanistyczne” 2006, pod redakcją Adama Czabańskiego, nr VII, s. 72.
- Gross-Hoffinger A.J., *Die Schicksale der Frauen und die Prostitution im Zusammenhange mit dem Prinzip der Unauflösbarkeit der katholischen Ehe und besonders der österreichischen Gesetzgebung und der Philosophie des Zeitalters*, Leipzig 1847.
- Gruber M. von, *Die Prostitution vom Standpunkte der Sozialhygiene aus betrachtet*, Wien 1900.
- Grün H., *Prostitution in Theorie und Wirklichkeit*, Wien 1907.
- Hachfeld A., *Der Mädchenhandel und seine Bekämpfung im Völkerrecht*, Potsdam, Leipzig 1913.
- Huegel F.S., *Zur Geschichte, Statistik und Regelung der Prostitution*, Wien 1865.

- Johann W., Stieber C.E., *Die Prostitution in Berlin und ihre Opfer. Nachamtlichen Quellen und Erfahrungen*, Berlin 1846.
- Kampffmeyer P., *Die Prostitution als soziale Klassenerscheinung und ihre sozial-politische Bekämpfung*, Berlin 1905.
- Krzywicki L., *Wspomnienia*, tom III, Warszawa 1959.
- Kubiak K., *Józef Radwan (1858-1936). Dziennikarz – wydawca – drukarz*, <http://www.info.kalisz.pl/biograf/radwanj.htm> [dostęp: 12 października 2016].
- Lippert H., *Die Prostitution in Hamburg in ihren eigenthümlichen Verhältnissen*, Hamburg 1848.
- Macko J., *Nierząd jako choroba społeczna*, Warszawa 1938.
- Macko J., *Prostytucja. Nierząd-handel „żywym towarem” – pornografia ze stanowiska historii, etyki higieny i prawa*, Warszawa 1927.
- Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, rada naukowa przewodniczący Stefan Kieniewicz.
- Posner S., *Nad otchłanią. W sprawie handlu żywym towarem*, część pierwsza, Warszawa 1903.
- Reisser Ch., *Internationale Konferenz (Conferenz) zur Bekämpfung des Mädchenhandels 5.-7. Oktober 1909 zu Wien. Entwurf einer Tagesordnung*, Wien 1909.
- Ritter von Liszt E., *Weibliche Erwerbsfähigkeit und Prostitution*, Graz 1907.
- Schlesinger W., *Die Prostitution in Wien und in Paris*, Wien 1868.
- Schrank J., *Der Mädchenhandel und seine Bekämpfung*, Wien 1904.
- Schrank J., *Die amtlichen Vorschriften, betreffend die Prostitution in Wien, in ihrer administrativen, sanitären und strafgerichtlichen Anwendung*, Wien 1899.
- Schrank J., *Die Prostitution in Wien in histor. administrativer und hygienischer Beziehung*. „Die Geschichte der Prostitution in Wien”, Bd. 1, Wien 1886.
- Schrank J., *Die Prostitution in Wien in histor. administrativer und hygienischer Beziehung*. „Die Administration und Hygiene der Prostitution in Wien”, Bd. 2, Wien 1886.
- Siemieńska H., *Stan walki z nierządem*, Warszawa 1933.
- Sorge W., *Geschichte der Prostitution*, Berlin 1919.
- Sprawozdanie z działalności Polskiego Komitetu Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi za czas od 1 I 1926 do 1 IV 1928*, Warszawa 1928.
- Szarejko P., *Słownik lekarzy polskich XIX wieku*, tom III, Warszawa 1995.

- Szydłowska I., *Międzynarodowy Kongres Zwalczenia Handlu Kobietami*, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 1930, rok XII, nr 22, 15 listopada.
- Wolzenhoff C., *Polizei und Prostitution. Eine Studie zur Lehre von der öffentlichen Verwaltung und ihrem Recht*, Tübingen 1911.
- Wróblewski A., *Anarchista z rozpaczy. Wybór pism*, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył R. Antonów, Kraków 2011.
- Z listów nadesłanych*, „Wolnomyśliciel Polski. Dwutygodnik” 1930, nr 21, rok 3, 15 października.
- Zeisig J., *Memoiren einer Prostituirten oder die Prostitution in Hamburg*, Hamburg–Altona 1847.